

Ömer Şifaî'nin Mürşid el-Muhtar fî İlm el-Esrâr Adlı Eserinde Simya

Ayten Aydın*

Özet

Ömer Şifaî (?-1746) 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda hekimlik yapmıştı. Sinop'ta doğdu. Pek çok eser yazdı. Bunlardan biri Mürşid el-Muhtâr fî İlm el-Esrâr'dı. Bu eser 12 bölümden oluşmuştur. Dördüncü ve beşinci bölümleri cıvalı bileşikler, kükürlü bileşikler ve cıva-kükürt kuramı hakkında bilgiler verir.

Ömer Şifaî'ye göre topraklı duman ve sulu buhar olmak üzere iki tür metal bileşiği vardır. Bu buharların toprağın iç kısımlarında yoğunlaşmalarıyla cıva ve kükürt, cıva ve kükürdün birleşmesiyle de metaller meydana gelir. Fakat bu cıva ve kükürt bilinen cıva ve kükürt metalleri değildir, varsayımsal maddelerdir.

Farklı türde metaller vardır. Çünkü, cıva kükürt her zaman bütünüyle saf değildirler ve her zaman aynı oranlarda birleşmezler. Onların bütünüyle saf olarak ve en mükemmel oranda birleşmeleri durumunda altın meydana gelir. Saflık ve orandaki eksiklikler gümüş, kurşun veya demir oluşumuna yol açar.

Bu teori, cıva-kükürt teorisidir ve ortaya çıkış dönemi tam olarak bilinmemektedir. Teori sekizinci yüzyılda Cabir ibn Hayan'da ortaya çıktı. Jabir'in teorisi bütünüyle orjinal olmasına rağmen Tyanalı Apollonius'un düşüncelerini temel almış olabilir.

Ömer Şifaî, Cabir ibn Hayyan'dan çok etkilenmiş ve simyaya inanmıştır.

Alchemy in the Omar Shifai's Book Murshid el-Muhtâr fî İlm el-Esrâr

Abstract

Omar Shifai (?- 1746) was a doctor in Ottoman Empire in 18th century, and was born in Synobi. He wrote a lot of work. One of them was Murshid el-Muhtâr fî İlm el-Esrâr. This book consisted of 12 chapters. The fourth and fifth chapters give composition of mercury, composition of sulphur, and theory of mercury-sulphur.

According to Omar Shifai there are two constituents of metals, an earthy smoke and a watery steam. Condensation of these exhalations in the bowels of the earth gives rise to sulphur and mercury; combination of sulphur and mercury results in the formatin of metals. But this murcury and sulphur were not the substances commenly known by those names, but hypotetical substances.

There was differnt kind metals. Because, sulphur and mercury are not always pure, and that they do not always unite in the same propotion. If they are purfectly pure and if also in the most combine complete is the most perfect metalsi which is gold. Defets in purity and proportion result in the formation of silver, iron or lead.

This theory is theory of mercury-sulphur and appears have been unknown to the ancients. It was appeared in Câbir ibn Hayyan's works in the 8th century. It may have been wholly original, thougy Jâbir found the germs of it in Apollonius of Tyana.

Omar Shyfai was strongly influenced by Jâbir ibn Hayyan and he believed alchemy.

* Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı-Ankara.

Ömer Şifaî, XVIII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış olan bir hekimdir. Sinop'ta doğmuş, çocuk yaşta yetim kaldıktan sonra¹ Sinop'u terk ederek Kahire, Konya ve başka pek çok yer gezmiştir². Bu seyahatleri sırasında Mevlevî tarikatına girerek dedeliğe kadar yükselmiştir³.

Tarikattaki mürşîdi olarak kabul ettiği Şeyh Hasan Halvetî'nin yönlendirmesiyle seyahat etmeyi bırakarak tıp konusundaki çalışmalarına ağırlık vermiş⁴, zamanla Bursa'da Yıldırım Darüşşifa'sında hekimlik yapmış, hekimbaşılığa kadar yükselmiştir⁵. Bursa'da çalışmış olması nedeniyle Bursalı Ömer Şifaî Dede olarak tanınmıştır.

1746 yılında vefat etmiştir⁶.

Ömer Şifaî tarafından kaleme alınmış olan eserlerden biri *Mürşîd el-Muhtar fî İlm el-Esrâr*'dır. Eser on iki bölüm olarak hazırlanmış bir tıp metni görünümündedir. Eserde yer alan temel başlıklar şunlardır:

Birinci bölüm, sıcak suların damıtılma yolları hakkındadır.

İkinci bölüm, yumuşak ruhların damıtılma niteliği hakkındadır.

Üçüncü bölüm, ilginç yağların damıtılması niteliği hakkındadır.

Dördüncü bölüm, cıvalı maddelerin elde edilmesi niteliği hakkındadır.

Beşinci bölüm, sınaî kükürtlerin elde edilme yolları hakkındadır.

Altıncı bölüm, madeni cisimlerden tuzlar ve zaclar elde edilmesi niteliği hakkındadır.

Yedinci bölüm, çok kullanışlı olan buharlaşanların elde edilmesi hakkındadır.

Sekizinci bölüm, maddelerin kireçlenmesi, yakılması, arıtılması hakkındadır.

Dokuzuncu bölüm, madde ve madenlerden yapılan safranlar hakkındadır.

Onuncu bölüm, eksik madenlerden çıkarılmış olan kurşunlar hakkındadır.

On birinci bölüm, hekimlerin sırlarından en büyüğü olan bileşimler hakkındadır.

On ikinci bölüm, bu şerefli bilimin kapsamına giren sanat türleri hakkındadır⁷.

Söz konusu eserin “**cıvalı maddelerin elde edilmesi niteliği hakkındadır**” başlığını taşıyan dördüncü bölümü ve “**sınaî kükürtlerin elde edilme yolları hakkındadır**” başlığını taşıyan beşinci bölümlerinde Ömer Şifaî'nin simya hakkındaki düşüncelerine yer verilmektedir. Bu bölümlerden özellikle dördüncü bölümü, Ömer Şifaî'nin düşüncelerinde simyanın yerinin belirlenmesini sağlayan bölümüdür:

¹. Ayten Koç, *18. yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya çalışmaları (Avrupa ile Mukayeseli ve Ömer Şifaî'nin Çalışmaları Esas Alınarak), Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi-basılmamış), Ankara 199, s.71.*

². *A.g.e.*, s.71.

³. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul Matbaa'ı Amire 1333, s. 227.

⁴. Koç, s. 71.

⁵. E. Kâhya, A. Demirhan Erdemir, *Science of Medicine in the Otoman Empire*, Karachi 2003, s. 137.

⁶. E. Kâhya, A. Demirhan Erdemir, s. 136.

⁷. Koç, 72.

“Dördüncü Bölüm; Farklılaşmış eriyiklerden cıvaların elde edilmesi yolları beyanındadır:”

“**Zıbak**; Türkçe’de cıva olarak bilinen maddedir ve bütün cıvalar girer⁸ ... Cıva çok hızlı hareket eden topraksı bir sıvıdır. Saf buharı ve nemiyle etkili bir madendir. Maddelerin anası ve asıl madendir. Tabiatı sıcak ve nemli olmakla hayat aracısı türünden bir maddedir. Madenlerin ruhu hükmündedir. Madenî cisimlere hayat ve (koruma) vermesi nedeniyle pek çok çeşitteki renklerini korumasıyla tabii ruh, tohum kabı, beşinci cevher, beşinci tabiat, güneş seması, mutlak tohum adları verilir... Eriyik maddelerden en seçkin madde cıvadır ve eriyik maddelerin aslıdır. Cıvanın da aslı madenine hapsolmuş sudur. Toprağın içinden kaçarken zatında olan ateş sıcaklığı onu oluşturup, harekete geçirdi, buharlaşıp yukarıya çıkarıp yüce bir fert olup ruhanî bir buhar oldu. Buharlaşması olgunlaşınca maden onu kuşatıp hapsederek kurtulacak delik bulamadığı derecede buhariyet üzere sabitlendi. Sıcak yakıcılık olmamasıyla, soğuk ve katı olarak kaldı. Öğeleri ve cevheri birleşerek bir araya toplanıp yoğunlaştı. Daha sonra nemlilik ortaya çıkınca tekrar sıvı hale dönüşerek yoğunlaştı. Katılık ve yoğunluk nedeniyle kuru olarak toprağın içinde sakinleşene kadar, mükemmel bir hızla eğimli olarak dibe inmeye başladı. Zatında olan ateş sıcaklığı onu tekrar adeti olduğu gibi oluşturup harekete geçirerek, hafif ve ulu bir buharlaşmayla seçkin bir buhar oldu. Ondan sonra, önceki gibi sıcaklığın yok olması ve soğukluğun oluşmasıyla yoğun bir su olarak toprağın dibine indi. Sonuç olarak dibe inme ve yukarıya buharlaşmanın her defasında seçkin, berrak, havaî olarak, zatında olan sıcaklıkla, yaratılışta madde olan yağ ile birleşik hale gelir. bu yağ her sıvıyı, madeninden uzaklaştırır, yağ, tabii kükürt taşı olur. Sıvı cıva yaratılış zatında olan sıcaklıkla taş sıcaklığından kendi nefesine geçti ise yani kazanılan sıcaklık ezeli yaratılış sıcaklığına galip geldiyse soğuk tabiatı iptal ederek görünür olanı; yumuşak-sıcak ve görünmeyeni; kuru-soğuk oldu. Sonuç olarak da, ezeli yaratılışta cıvada görünür olanı sıcak ve nemli, görünür olmayanı kuru ve soğuk tabiatlarını bir araya toplamalarıyla, maddelerin içine girerek, mükemmel yumuşaklığı nedeniyle, yetenek sahibi oldu. Çünkü, sıcaklık ve nemliliğin bütün tabiatı cıvada vardır. Madenî cisimleri çözer oldu ve bu yaşamsal mükemmellekle cıva, madeninde yumuşaklık bulduysa, uzun ve yumuşak bir pişme işlemi nedeniyle kükürt maddesinin haline yumuşaklık, kararlılık ve galibiyet hali gelerek, (cıvanın) içinde hapsoldü; kükürt çözünüp cıvanın içinde hapsoluncaya kadar birbirleriyle birleşip keskinleştiler. Görüneni yumuşaklık ve görünmeyeni katılık, görüneni beyaz ve

⁸. A.g.e., s. 99.

görünmeyeni kırmızı olan gerçek bir yaşamsal sınaî oldu. Bu yaratılış, erimiş maddelerin yaşamsal kudretinin aslı olan cıvanın yüceliğidir. Bu şekilde, maddesi sıcak ve yumuşak, ruhu; kuru ve soğuk oldu... ”⁹.

Yukarıda verilen alıntıda yer alan görüşler belirli bir düzen dahilinde ifade edilecek olursa şunlar söylenebilir:

Cıva (zîbak), bilinen cıva metaline verilen isimdir. Fakat bunun yanı sıra bütün metallerin oluşmasında rol oynayan temel “ilke”lerden biridir. Bütün minerallerin annesidir.

Fakat cıvanın başka mineralleri oluşturmadan önce bir “ilke” olarak varolması gerekir: Cıva, toprakta doğar ve gelişir. Toprak, cıva için ana rahmi görevindedir.

Başlangıçta toprağın iç kısımlarında sulu buhar durumunda olan cıva, zamanla yoğunlaşır. Kazandığı yoğunluk nedeniyle toprağın derinliklerine iner. İniş sürecinde kendinde meydana gelen ayrılmalar nedeniyle yoğunluğu azalır. Azalan yoğunlukla sulu buhar tekrar toprağın üst kısımlarına yönelir. Yukarıya hareketi sürecinde yoğunluğu tekrar artacağı için belirli bir yoğunluk düzeyi ve zaman sonunda tekrar toprağın iç kısımlarına yönelir.

Başlangıçta sulu buhar durumunda olan cıva, yukarı ve aşağı döngüsel hareketiyle uygun zaman ve oluşum ortamında; görünür olanı yumuşak ve sıcak niteliklerine ve beyaz renge, görünmeyeni kuru ve soğuk niteliklerine ve kırmızı renge sahip olan, yağ benzeri bir “ilke” olarak oluşum sürecini tamamlar.

Mürşîd el-Muhtâr fî İlm el-Esrâr adlı eserin “**sınaî kükürtlerin elde edilme yolları hakkındadır**” başlığını taşıyan beşinci bölümü kükürt ve kükürt bileşikleri hakkında bilgilerin yer aldığı bölümdür. Bu bölümde, dördüncü bölüme kıyasla, daha az kuramsal bilgi vardır: Cıvalı kükürt, antimonlu kükürt, beyazlaştırılmış kükürt, zaçlı kükürt gibi kükürt bileşiklerinden ve bunların ilaç olarak kullanım alanlarından söz edilmektedir. İnorganik maddelerin ilaç olarak kullanım şekillerine yer veriliyor olmasına rağmen, kükürt ve kükürtlü bileşiklere ilişkin bilgilerin adeta her cümlesi simyasal çağrışımlarla yüklüdür: “...Her biri pek çok kutsal sırrı ve sonsuz garip nitelikleri kendilerinde toplarlar...”, “...Sırların doğruları ve aslının hikmet biliminde aranması ve genel becerilerin konusu olan kükürtden elde edilmesini değil...”, “...Allahın nuruyla bakan hikmet hekiminin becerikli ve seçkin gayretiyle oluşturulması mümkün olursa, bu dört nesnenin birinden meydana gelmesi, gözle görünmeyen önemli işaretler ve oluşumların sırlar için duyulan şüphesizliğe çok güçlü bir dayanaktır...” benzeri ifade örneklerini arttırmak mümkündür.

Metallerin oluşumunda kükürdün yerinin anlaşılmasını sağlayan ifadelerden bazıları şunlardır: “... Kibrit (kükürt), kükürt dedikleri nesnedir; bütün kükürtler bunun içine girer. Hikmeti

⁹. A.g.e., s. 101.

bilenlerin söz birliğine göre kükürt, yağ parçalarıyla işleme giren toprak buharlarından ibarettir. Sıcaklık, onları bağlamıştır. Bazıları da, hayvanda iç yağı, tereyağ ve maddi kirler, bitkilerde zeytin yağı olması gibi kükürt de toprağın yağı, içyağı ve ziftidir. Yanıcı olmasının nedeni de bu yağ özelliğidir... Madenlerin meydana gelmesinde asıl olandır. Tabiatı 4. derecede, sıcak- kuru olduğu için benzetmede baba olarak ifade edilir. Kutsal sanatın işlemlerinde nüfuz edici,inceltici, çözücü, yırtıcı, yakıcı, kireçleştirici, bağlayıcı, kesici ve açıcıdır... ”¹⁰

Bu ifadelerin açılımı da şu şekilde verilebilir: Kükürt toprağın içinde bulunan buhardan ibaret iken cıva ile karşılaşır. Cıva ile karşılaşan kükürt çözünür ve cıvanın içinde hapsoluncaya kadar, birleşme-ayrılma, tekrar birleşme-ayrılma süreci yaşanır. Sonunda kükürt ilkesi, cıvanın içinde hapsolur ve tabiatı 4. derecede, sıcak- kuru olan bir ilke olarak meydana gelir.

kükürt “baba” olarak adlandırılırken, Cıva “ana” olarak anılmaktadır. Şu halde, cıva-eril ilkeye, kükürt de-dişil ilkeye karşılık gelmektedir.

Mürşîd el-Muhtâr fi İlm el-Esrâr adlı eserin dört ve beşinci bölümlerinde cıva ve kükürdün oluşum süreçlerinin ve niteliklerinin anlatılmasından sonra bilinen metallerin cıvalı ve kükürtlü bileşikleri hakkında bilgiler verilmektedir: Dördüncü bölümde altınlı cıva, gümüşlü cıva, kalaylı cıva, kurşunlu cıva, bakırlı cıva, demirli cıva, antimonlu cıva gibi temel başlıklar yer almakta ve bu başlıklarda şu fikirlere yer verilmektedir:

Altından başlayarak metaller kalay, kurşun, bakır ve demir dizilişinde, bir “soyluluk” hiyerarşisiyle meydana gelmişlerdir.

Altın, gümüş, kalay, kurşun, bakır ve demir metallerinin oluşmasında cıva ve kükürt temel ilkedir: Her bir metalin oluşmasında cıva ilkesi iç niteliklerinde kuru ve soğuk olmalarını, dış niteliklerinde sıcak ve nemli olmalarını, renklerinde beyazlığı ve dışi özellikte olmalarını belirlerken, kükürt ilkesi; sıcak-kuru olmalarını, renklerinde kırmızılığı ve eril özellikte olmalarını belirlemektedir.

Metaller zıt ilkelerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır: Eril ve dişil özellikler, sıcak-soğuk, kuru-nemli zıt ilkelerinin bir araya gelmeleriyle metaller oluşmaktadır.

Ömer Şifai’ye göre aslında bütün metaller “altın olma” potansiyeline sahip olarak oluşmaya başlarlar. Fakat onları oluşturan cıva ve kükürdün saflık düzeyleri ve birleşme oranlarındaki farklılıklar, farklı metallerin oluşmasına sebep olur.

“...Kısaca madenlerin cıvaya dönüşme hızları birbirinden farklıdır.. Mesela, altın ve gümüş, kurşun, kalay ve antimon gibilerinin cıvalarını çıkarmak aslolan işlemdir. Fakat bakır ve demirin kükürt cevheri çok olduğu için ve bu, cıvaya galip geldiği için onlardan cıva elde etmesi zor iştir. Kükürt niteliği saf ve az olan hangi madde olursa olsun cıvaya dönüştürülmesi kolaydır. Kurşun, çok çabuk çözüldüğü için ondan cıva çıkarılması hepsinden daha kolaydır. Çünkü, yumuşak bir işleme

¹⁰A.g.e., s. 118.

kolaylıkla cıvaya döner. Bu cıvaların her biri bilfiil iksir suretinde, maddidir. Taş maddesi ve kutsal sırlardan yüce bir sırdır ve buna ulaşmak ezeli lütüf ve sanat işlemleriyle mümkün olur. Çünkü bu işlem, hakkında bilgi verilmeyen ve kolay mükemmellikte bir amaçtır... ”¹¹.

Şu halde Ömer Şifaî’ye göre metaller hiyerarşisini belirleyen en önemli unsur onlardaki cıva ve kükürtün nitelikleridir: yani metaller, kendilerini oluşturan ana ilkelerden “cıva”ya dönüşme hız ve kolaylığına göre metaller hiyerarşisinde bir yer sahibi olurlar. Bu hiyerarşide en üst basamakta altın yer alırken, altından sonra gelen metaller şu şekilde sıralanır: Gümüş, kalay, kurşun, bakır ve demir.

Altın; en mükemmel metaldir. Çünkü ondan cıva elde etmek çok kolaydır; saf cıvadan ve kükürtten meydana gelmiştir: Altındaki kükürt daha saf, halis, berrak ve beyaz ise ateşli ve incedir.

Gümüş; “...gümüş, asıl yaratılışında hoş ve saf bir cıva ve yanmış kükürtten meydana gelmiş olan şeydir... ”¹², “...civalılığın galip olması nedeniyle neminin de galip olması asıl niteliğinde biraz eksik bir oluşumla meydana gelmesine neden olur. Bu nedenle de gümüşte olan cıva cevherinin dayanıklılık ve sebatı altın cıvasının dayanıklılık ve sebatından azdır. ... kükürt niteliği, gümüşün maddesi olan cıvadan az olduğu için pişme-olgunlaşma derecesinde eksik olmuş, nihaî mükemmelliğe ve altın derecesine ulaşamamıştır, yalnızca renginin beyaz kalmasına neden olmuştur... ”¹³.

Bu ifadelerden çıkarılabilecek olan sonuçlar şunlar olabilir: Altından sonra kendisinde safa en yakın cıva oranını ihtiva eden metal gümüşdür. gümüşte bulunan kükürt saftır ve oranı cıvayla mukayese edildiğinde son derece azdır.

Kalay “...Fakat kalayın zatında olan beyaz kükürt, cıvaya göre baskın olduğu ve toprak ögesi de bulunmadığı için sıcaklık ve kuruluğa meylederek, az olgunlaşma ve tam pişmeme ve katılaşmaması nedeniyle gümüş derecesine ulaşamaz. Ama bir kişi bilge işlemiyle onun zatında olan fazla kükürdünü yok edip, görünür cıvasını sabitleyerek ateşliliği mevcut kılsa gümüşe dönüştürmüş olur. Kurşuna nispetle kalaydan cıva elde edilmesi biraz daha kolay görünür... ”¹⁴.

Cıva ve kükürdün birleşme sürecinde cıva iyi ama kükürt bozuk ise ve tek töz olma yolunda birleştiklerinde aralarında boşluklar kalmışsa meydana gelen metal kalay olur.

Kurşun “...yedi metal içinde altına, kurşundan daha yakın maden yoktur. Çünkü bilgelere göre cıva, sallanan cıva, bakır, kurşun gibi maddeler, maddeler arasında iksirlik derecesindedir. Kurşunun ruh özelliği madde özelliğine göre galip olduğu için, kurşun altına diğer maddelerden daha yakındır... ”¹⁵.

Kurşun altın elde etme yolunun en aydınlık basamağı olduğunu ifade ettikten sonra Ömer Şifaî, kurşun hakkında vermiş olduğu bilgilere şu ifadeleri de ilave eder: “...Eflak çeri başı olan beyaz

¹¹. A.g.e., s.s. 101-102.

¹². A.g.e., s. 103.

¹³. A.g.e., s. 103.

¹⁴. A.g.e., s. 104.

¹⁵. A.g.e., s. 105.

*şehzade vasıtasıyla temizlenerek birleşir ve ona iştirak eder. Ancak hikmet, görünen çehresinin siyah örtüsünü kaldırır, âlemin güzel yüzünü parlattır...*¹⁶ Buradaki alıntı son derece dikkate değer bir nokta arz eder. Çünkü, simyacıların ehil olmayan kişilerin açmamaları gereken örtüleri açmalarını engellemek için, formüllerini veya açıklamalarını son derece karmaşık ve sembolik bir dille yazdıkları bilinmektedir. Bu bilgiye daha fazla yaklaşılmasını engellemek düşüncesiyle belki, hangi sözcükle hangi metale yada işleme gönderme yapmış olduğuna dair sağlıklı bir belirleme yapmayı neredeyse imkansız kılan bir dil kullanır.

Bakır; “...bakır, asıl yaratılışında üç güzel cevherden meydana gelmiştir... Altın mertebesine ve mükemmel dereceye yetişmeyip kırmızılıkta kalmıştır...”¹⁷.

Ömer Şifaî burada bakırın, cıvanın saf olması ama kükürdün bozuk olması durumunda ve tabiatlarında bir denge olmaması ve pişme ve olgunlaşmasında bir eksikliğin olması nedeniyle altına ulaşmadan bakır olarak kaldığını söylemektedir.

Demir; “...asıl demirin çok miktarda güzel cıva, az miktarda kötü kükürt ve kuru-sıcak nitelikleriyle mükemmel altın mertebesine erişmesi mümkün değildir. Zamanın (kendisine) yardım etmemesi nedeniyle eksik kalmıştır. ...Ve kendinde olan sabit rengi nüfuz ediciliği ve bağlayıcılığı da tuzdan dolaydır. Cıvalılığın az olduğuna delil de budur...”.

Ömer Şifaî demirin bilinen metaller içinde en zor eriyebilen metal olmasına dayanarak da demirin altına en uzak ve kendisinden cıva elde edilebilmesi en zor olan metal olduğunu kabul etmektedir. Fakat bunun imkansız olmadığını ifade eder: “...Sanaî işlemlerinin çoğuna muvaffak oldum. Ama demirden cıva elde etmeye muvaffak olmak kolay olmadı...”¹⁸.

Eserin dördüncü ve beşinci bölümleri kadar belirgin olmasa da “Bilge Sırları Olan Taş İşlemlerinin Açıklanmasıdır” başlığını taşıyan on birinci bölümü de yine simya çağrışımları yüklüdür. Bu bölümde sözü edilen “semender taşı” ve “filozof taşı” gibi bileşikler hakkında verilen açıklamalardan, Ömer Şifaî’nin simyacılar tarafından ölümsüz yaşam kaynağı olarak kabul edilen *el-iksir* ve kendisi aracılığıyla bütün değersiz madenlerin değerli maden haline dönüştürülmesini sağlayacağına inanılan *filozof taşının* elde edilebileceğine inandığı anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu taşların elde edilebilmesinin yolunun yine sırların saklayıcılığından ve “simya işinin erbabı olmak”tan geçtiğini ısrarla vurgulamakta ve işlemlerin tariflerini son derece muğlak ifadelerle vermektedir.

Mürşid el-muhtâr fî İlm el-Esrâr adlı eserde kullanılan metal adlandırmalarında da yer yer simya dili kullanılmıştır: Eserin pek çok yerinde metaller bilinen adlarıyla kullanılıyor olmasına rağmen zaman zaman da onlara karşılık geldiği varsayılan gezegenlerle adlandırılmaktadır.

¹⁶ A.g.e., s. 107.

¹⁷ A.g.e., s. 108.

¹⁸ A.g.e., s. 109.

Ömer Şifaî'de Gezegeenin Adı	Gezegen	Karşılık Gelen Metal
Şems	Güneş	Altın
Kamer	Ay	Gümüş
Utârid	Merkür	Cıva
Zühre	Venüs	Bakır
Merih	Mars	Demir
Müşterî	Jüpiter	Kalay
Zühal	Satürn	Kurşun

Simyacılar göre yeryüzündeki metallerin her birinin evrendeki bir gezegen bağlantısı vardır ve yeryüzündeki metallerin sahip oldukları özellikler onları karşılayan gezegende de vardır. Örneğin altının sahip olduğu dayanıklılık, soyluluk, üstünlük gibi özellikler Güneşte de vardır ve gümüşün sahip olduğu özellikler de Ay'da vardır.

Simya çalışmalarında metallerle gezegenler arasında kurulmuş olan paralelizmin Ömer Şifaî tarafından da kabul edilmektedir.

Ömer Şifaî'nin *Mürşid el-Mûhtâr fi İlm el-Esrâr* adlı eserinde düşüncelerine yer verilen veya kaynak olarak gösterilen kişilerden bazıları simya tarihinin önemli isimleridir. Bu bağlamda söz edilen isimler şunlardır: Balinus, Bırakelsus, Korelyus, Ali Çelebi.

Ömer Şifaî eserinde "... eski Yunanalılarda Balinas hekim *sırr el-hâlîka* adlı seçkin eserinde..." ifadesiyle Balinas'tan söz eder. Sözü edilen Balinas, M.S. I. yüzyılda yaşamış, Pythagoras öğretilerini benimseyen, döneminin okült bilgisine hakimiyeti ile de tanınmış, Hermes Trismegistos¹⁹'a atfedilen Zümrüt Tablet²⁰ (Emerald Table-Tabula Smaragdina) hakkında mevcut olan ilk versiyonunu ortaya çıkaran kişi olarak kabul edilen Tyanalı Apollonius'tur. Apollonius'a atfedilen kitaplardan biri "*Kitâb-ı Sırr el-Hâlîka*²¹"dır. Ömer Şifaî'de eserin adını *sırr el-hâlîka* olarak zikretmektedir.

Ömer Şifaî'nin söz ettiği bir diğer isim Câbir ibn Hayyan'dır²². Câbir ibn Hayyan (M.S.720-813), İslam Dünyası'nın önde gelen simyacılarından. Ortaya koymuş olduğu **cıva-kükürt kuramı**

¹⁹. Hermes Trismegistos, hakkında pek çok efsanevi bilgi mevcut olan, farklı kültürlerde Tehuti, Toth, Hz. İdris, Enok vs gibi farklı isimlerle anılabilen ve gizli öğretilerin hamisi ve insanoğluna ilk yazı, bilim ve sanatları öğreten kişi olarak betimlenen kişidir.

²⁰. Zümrüt tablet adıyla meşhur olan bu eser en önemli Hermetik kitaplardan sayılmaktadır. Hermes tarafından yazıldığı ve bilahare gömüldüğü ve çok sonra da Tyanalı Apollonius'un bunu bularak yaratılışın sırlarını bu kitaptan öğrendiği söylenir.

²¹. *Sırru'l-halîka*, (*Kitâbu'l-ilel* veya *Câmi'u'l-eşyâ*) Halife Me'mun döneminde adı bilinmeyen bir Müslüman tarafından Arapça'ya kazandırılmış olduğu tahmin edilmektedir.

²². Câbir ibn Hayyan (M.S.720-813), İslam Dünyası'nın en önemli simyacıdır. Ortaya koymuş olduğu cıva-kükürt kuramı neredeyse bütün simyacı ve sonraki nesil iyatrokimyacılar tarafından genel kabul görmüş ve XVII. Yüzyılın son yıllarında yanmaya ilişkin filojiston kuramının doğmasına kadar varlığını sürdürmüştür.

neredeysse bütün simyacı ve sonraki nesil iyatrokimyacılar tarafından genel kabul görmüş ve XVII. yüzyılın son yıllarında ortaya çıkan filojiston kuramının²³ doğmasına kadar varlığını sürdürmüştür.

Câbir'e göre topraklı duman ve sulu buhar olmak üzere iki türlü metal bileşimi bulunmaktadır. Çıkan bu buharların toprağın iç kısımlarında yoğunlaşması kükürt ve cıvanın oluşumuna yol açarken, cıva ve kükürt de birleşerek metallerin oluşumuna yol açmaktadır. Câbir'in teorisine göre gezegenlerin etkisi altında olan metallerin, kükürt (sıcak ve kuru teşekküller sağlayan) ve cıvanın (soğuk ve nemli teşekkülleri sağlayan) topraklar içerisinde birleşmesiyle oluşur²⁴. Yine Câbir ibn Hayyan'a göre farklı türlerde metallerin olmasının nedenleri, kükürt ve cıvanın daima saf olmaması ve her zaman aynı oranda birleşmemeleridir. Şayet cıva ve kükürt mükemmel derecede saf olurlar ve aynı şekilde tam anlamıyla en doğal dengede birleşirlerse o zaman elde edilen madde en mükemmel madde, yani altın olacaktır. Safılıktaki eksiklikler ve özellikle orandaki hatalar gümüş, kurşun, demir, kalay veya bakır oluşumuyla sonuçlanacaktır. Fakat noksan metaller esasen altın gibi aynı bileşimlerden oluştuklarından, bu kazaların (onlardaki arızî niteliklerin) uygun işlemlerle düzeltilebilmesi olasıdır. Bu tür bir işlem iksirler ile yapılabilir²⁵.

Câbir ibn Hayyan'ın bu görüşlerinin de şüphesiz tarihsel bir arka planı vardır. Bunlardan en önemlisi Aristoteles'e (M.Ö. 384-322) atfedilen metallerin oluşumuna ilişkin görüşlerdir. Aristoteles'e göre mineraller toprağa hapsolan sulu buğular tarafından meydana getirilirler. Buğuların kuru olanları da vardır ve bunlar taşları meydana getirirler²⁶. Yine Aristoteles'e göre minerallerin oluşum süreci ise şu şekildedir: Yerin yüzeyini etkileyen güneş ışınları iki tür buğu meydana getirirler. Güneş ışınları kuru kara parçası üzerine düştüğünde, genellikle dumana, ama aynı zamanda ateşe ve rüzgara da benzeyen sıcak ve kuru olan bir buğu çıkar. Güneş ışınları suya düştüğünde, su gibi nemli-soğuk ve dumanlı buğuya karşıt olarak buharlı olduğu söylenen bir buğu çıkarır. Kuru buğu, ateş olma yolundaki toprağın çok küçük parçacıklarından oluşur,²⁷ bu parçacıklar daha düşük derecelerde de olsa halihazırda ateşin özelliklerini, sıcak ve kuruluğu, sergilemektedir.

Hermes Trismegistus, Herakleitos, Aristoteles temelli olarak görüşlerini oluşturmuş olan Câbir ibn Hayyan'ın görüşlerinin Osmanlılar'daki izleyicilerinden birinin Ömer Şifaî olduğu çok açıktır.

Ömer Şifaî *Mürşîd el-Muhtâr fi İlm el-Esrâr* adlı eserinde Ali Çelebi adında bir bilginin görüşlerinden de bahseder. Ali Çelebi hakkında vermiş olduğu bilgilerden O'nun simya çalışmaları yapmış bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Ömer Şifaî'ye göre Ali Çelebi simyanın bütün inceliklerine vakıf olabilecek bir ruh letafetine ve gerekli bilgi donanımını sahip olduğu için gerçek anlamda

²³. Fijojiston kuramı, Johann-Joachim Becher tarafından ortaya atılmış ve Georg-Ernest Stahl (1660-1734) tarafından geliştirilmiş olan bir kuramdır. Teorinin temeli şudur: her yanıcı madde, biri yanıcı olmayan sabit bir flogistik'ten (Phlogistikos=yanıcı) oluşmuştur.

²⁴. E. J. Holmyard, *Alchemy*, Penguin Middlesex (USA) 1957, p. 72-73.

²⁵. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet* [(çevirenler; Nabi Avcı, Kasım, Turhan, Ahmet Ünal), s.

²⁶. W.D. Ross, *Aristoteles* (Yayına hazırlayan; Prof. Dr. Ahmet Arslan), İzmir 1993, s.134

²⁷. *A.g.e.*, s. 133.

simyacı olan bir şahsiyettir. Ömer Şifaî'nin vermiş olduğu tanımlamalar uygun olarak Ali Çelebi, Osmanlı dünyası'nda simya eserleri olduğu kayıtlarda yer alan ancak hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olan bir şahsiyettir²⁸.

18. yüzyıl Osmanlı tıbbının önde gelen hekimlerinden biri olan Ömer Şifaî, aynı zamanda 18. yüzyılda Osmanlı'da simya çalışmaları ve inançları konusunda önemli belirlemeler yapmayı sağlayan bilgiler vermektedir. O'na göre bütün metaller toprak, su, hava, ateş olmak üzere dört temel ilkedden, bunların sıcak-soğuk, kuru-nemli ikili çiftlerinden ve en önemlisi cıva-kükürt ilkelerinin bileşimlerinden meydana gelmektedir. Bu görüşler, M.S. 8.yüzyıldan 16. yüzyıla kadar simya alanında çalışmalar yapan kişiler tarafından temel düstur olarak kabul edilen cıva-kükürt kuramının temel kabulleridir.

Ömer Şifaî, bunların yanı sıra kendisini hem maddi simyacı hem de manevi simyacı olarak tanımlanabilir kılan görüşlere de sahiptir. Maddi simyacı yönüyle O, değersiz metallere altın yapılabileceğine ve ölümsüz yaşam sağlayan el-iksir elde edilebileceğine inandığının ipuçlarını verirken, manevi simyaya olan inançlarını da, altın ve el-eksirin elde edilebilmesi için en önemli koşulun, bu işlere niyetlenen birinin, öncelikle ruhu ve bedeninde ulaşılacak en üst düzeyde arınma ve olgunlaşmaya ulaşması gerektiğini ifade ederek ortaya koymaktadır.

²⁸. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde Bilim*, İstanbul 1997, C. II, s. 155.

KAYNAKÇA:

Adıvar, A. A.; *Osmanlı Türklerin İlim*, 1943 İstanbul.

Koç, Ayten; *18. yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya çalışmaları(Avrupa ile Mukayeseli ve Ömer Şifâi'nin Çalışmaları Esas Alınarak)*, Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi-basılmamış), Ankara 1997.

Bursalı Mehmed Tahir; *Osmanlı Müellifleri*, Matbaı'-ı Amire 1333 İstanbul

Holmyard, E.J.; *Alchemy*, Penguin Middlesex, USA1957.

İzgi, Cevat; *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997.

Kahya, Esin; Ayşegül Demirhan Erdemir, *Science of Medicine in the Otoman Empire*, Karachi (Pakistan) 2003.

Ross, W.D.; *Aristoteles* (Yayına Hazırlayan; Prof. Dr. Ahmet Arslan), İzmir 1993.

